

Держави Д.Дорошенка до барона фон Мумма, посла Гетьманату у Німеччині барона О.Штейнгеля до Д.Дорошенка та інші документи представляють взаємини із Німеччиною [10, с. 304–319].

Стосунки із Австро-Угорщиною представлені переважно дипломатичним листуванням. Це, зокрема дві ноти, що були подані послом Австро-Угорщини графом Форгачем Голові Ради Міністрів України щодо виконання поставок продуктів Центральним державам 1 червня 1918 р. та послом Української Держави у Відні В'ячеславом Липинським міністру закордонних справ Австро-Угорщини графу Буріану у зв'язку з анулюванням останнього таємного договору щодо поділу Галичини 24 липня 1918 р., а також лист Дмитра Дорошенка до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини щодо проблеми Холмщини, датований 12 червня 1918 р. Має певний інтерес й "Проект адміністративно-територіального устрою частини України, зайнятої австро-угорськими військами" 1918 р. [10, с. 337–350].

Менше уваги дослідник приділив висвітленню взаємин Гетьманату із Румунією та Туреччиною. Вони також представлені дипломатичним листуванням. Це, зокрема, "Повідомлення міністра закордонних справ Туреччини про призначення Ахмеда Мухтар-бея посланником Оттоманської Порти в Україну" від 30 серпня 1918 р., "Вербальна нота дипломатичної місії Оттоманської імперії Дмитру Дорошенку щодо обміну полоненими" від 19 жовтня 1918 р., а також "Нота посла Української держави до міністра закордонних справ Румунії" від 20 квітня 1918 р., "Лист представників комісаріату Румунського уряду в Україні до військового міністра Української Держави Рогози щодо долі українського військового майна на території Румунії" від 9 вересня 1918 р. [10, с. 367 – 369, 473 – 481]. В цілому аналіз та публікація документів з історії зовнішньополітичних стосунків Української Держави, здійснені В.Сергійчуком мають велике наукове значення, хоча й не охоплюють усього спектру проблем, які доводилося розв'язувати гетьманському уряду у цьому напрямку.

Інформаційний аспект міжнародної діяльності Гетьманату знайшов своє відображення у другому розділі "Міжнародно-пропагандистська діяльність української національної державності у 1917–1920 рр." кандидатської дисертації О. Будкова, що була захищена в 2004 р. Дослідник наголосив на тому, що помітний крок вперед у справі міжнародного інформування було зроблено за часи Української Держави гетьмана П.Скоропадського, коли значно розширилась мережа дипломатичних і консульських установ України за кордоном.

Охарактеризувавши основні напрями зовнішньої політики гетьманату, які потребували інформаційно-пропагандистського забезпечення, науковець зазначив, що у структурі МЗС постачанням інформації до вищих органів влади, закордонних представництв, обробкою

відомостей з-за кордону й контрпропагандою відав відділ преси, випуск бюлетенів іноземної преси та підготовку публікації документів іноземними мовами здійснював архівно-літературний відділ. Особливими здобутками, на думку дослідника, відзначалася пропагандистська робота посольств у Відні, на Кубані, яку Гетьманат вважав зоною стратегічних інтересів. Існували проекти створення за кордоном Інформаційного бюро як координаційного центру зовнішньополітичної пропаганди. До міжнародного інформування залучалися можливості Департаменту преси при МВС Української Держави, до складу якого увійшли Українське Телеграфне Агентство (УТА), яке мало корпункти за кордоном, та редакції ряду офіційних видань. Під егідою Департаменту у Відні почало виходити інформаційне видання з українських справ "Україніше Блеттер". Обробкою відомостей зовнішньополітичного характеру займався і "освідомчий відділ" Гетьманської похідної канцелярії [1, с. 8].

Таким чином, в узагальнюючих працях з історії дипломатичної діяльності українських урядів доби визвольних змагань серед аспектів зовнішньополітичної діяльності Гетьманату найбільш повно досліджено створення та функціонування дипломатичної служби, митниці, військового аташату, інформаційний аспект цієї діяльності й ставлення до неї країн Європи та Америки. Практично залишилися поза увагою вчених міжнародна політика Гетьманату в гуманітарній сфері. Частково досліджено історію військово-дипломатичної діяльності. У своїх оцінках дослідники не були однозначними, відзначаючи як різноманітні здобутки Гетьманату, так і певні прорахунки в цих сферах його діяльності.

1. Будков О. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917 – 1923 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Будков – Донецьк, 2004. – 18 с. 2. Веденєєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України / Д. Веденєєв // Розбудова держави.-1993.-№3.-С. 30 – 36. 3. Веденєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д. Веденєєв – К., 1994. – 17 с. 4. Заруда Т. Переговори між Українською Державою та Радянською Росією (23.У-7.Х 1918 р.) / Т. Заруда // Історичні зошити. – К., 1992. – В.1. – С. 19-40. 5. Заруда Т. Становлення та основні напрями зовнішньої політики Української Держави / Т. Заруда // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). – К., 1993. – С. 66 – 82. 6. Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. Заруда – К., 1995. – 15 с. 7. Мірошниченко Е. Митниця – атрибут державності / Е. Мірошниченко // Політика і час. – 1994. – № 5. – С. 3 – 7. 8. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія – К., 2001. – 736 с. 9. Сандровський К. Таможенне право в Україні: національне і міжнародне / К. Сандровський – К., 2000. – 208 с. 10. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук – Львів, 2002. – 704 с. 11. Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс Гетьманської держави П.Скоропадського / В. Солдатенко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.: Збірник наукових статей / За ред. проф. В.Верстюка – К., 2002. – С. 116 – 135. 12. Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.). – К., 1998. – 284 с.

Надійшла до редколегії 25.03.09

В. Вахонсєв, асп.

ЗАСНУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ АПОЙКІЙ В РАЙОНІ БОСПОРУ КІММЕРІЙСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

It is analyzed a historiography of colonization of Cimmerian Bosphorus in the end of VII – first half VI century BC in article. The author stops attention to the fullest researches of the domestic researchers, devoted to the problem of becoming of policies on Bosphorus.

В статті проаналізовано історіографію колонізації берегів Боспору Кімерійського в кінці VII – першій половині VI ст. до н.е. Автор зупиняє увагу на найбільш змістовних працях вітчизняних дослідників, присвячених проблемі становлення апойки на Боспорі.

Тема, пов'язана з питаннями Великої грецької "колонізації" будь-якого регіону, дуже складна і вимагає від дослідника ретельного аналізу всіх наявних типів джерел. Так само тема грецької "колонізації" Боспору не

може бути висвітлена ізолювано, поза контекстом всього процесу грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., що має свої внутрішні причини, закономірності і правила. "Колонізація" – не простий процес, він має складний

зміст. Це багатовимірне явище, що охоплює дуже широке коло питань.

Актуальність даного дослідження полягає в багатфакторному аналізі історіографічної традиції колонізаційного процесу Боспору. Мета зводиться до обґрунтування специфіки історіографії, а завданням є комплексний підхід до багатфакторного аналізу напрацювань вчених-боспорознавців.

В літературі неодноразово підкреслювалося, що термін "колонізація" стосовно явища, що розглядається, не точний, не відображає адекватно його суті. Найяскравіше це показав ще у 1966 В.В. Лапін. Він зазначав, що термін "заимствован из сферы явления римской, а не греческой общественной жизни: римская или латинская *colonia* не идентична греческой *ἀποικία*; ей не идентична даже афинская *κλήρουχία* V в. до н.э." [21, с. 5]. Той самий В.В. Лапін пропонував більш відповідний термін "μεταβάστασις" (переселення, виселення), хоча і зазначаючи, що істотних причин для того, щоб відмовитися від традиційного використання терміну "грецька колонізація" нема. В подальшому з цим погоджувалися всі дослідники, визнаючи, що міняти цей термін недоцільно у зв'язку з його традиційним характером та широким використанням в науковій літературі. Термін "колонізація" адекватніше відносити до більш пізніх історичних періодів. Ми не повинні враховувати більш пізні смислове навантаження, пов'язане з ворожою експансією, освоєнням нових територій в інтересах лише метрополії, де колонія є невід'ємною частиною метрополії, повністю залежною від неї у всіх відношеннях. Стосовно античної доби, а особливо архаїчного періоду, необхідно врахувати зовсім інакшу ситуацію. Давньогрецька колонізація – це перш за все еміграція населення, тобто виселення частини мешканців полісу у зв'язку з певними внутрішніми чи зовнішніми обставинами, насамперед економічного характеру, що визначають нагальну необхідність такого виселення. Апоїкія, заснована емігрантами, не є додатком метрополії та існує незалежно від її інтересів. Це повністю новий суспільний організм, пов'язаний з попередньою Батьківщиною, можливо, лише кровноспорідненими та релігійними відносинами. В економічному та політичному житті новозаснована апоїкія є незалежною від своєї метрополії.

Наведені термінологічні дефініції необхідні для розуміння мети дослідження та дозволяють зосередити увагу на дійсно вузлових моментах колонізації, вірно розставити акценти, відрізнити причини від приводу тощо. В зв'язку з цим набуває більшої ваги вирішення питання про те, з чого власне необхідно починати вивчення колонізації як історичного явища в цілому і як конкретного його прояву в певному регіоні античного світу. Серед вчених нема єдиної думки з цього приводу. Аналізуючи причини і рухомі сили грецької колонізації значна частина спеціалістів звертається до джерел з історії заснування апоїкії. Це, зокрема, матеріали археологічних досліджень на місці існування колонії. Дуже часто інтерпретація саме цих даних слугує базою для висновків про причини заснування даної конкретної колонії. На нашу думку, також дуже важливим є проблема вирішення демографічної ситуації району, що підлягав колонізації, та його екологічних особливостей.

Однак існує і інший напрямок у вирішенні поставлених питань. Неодноразово виділялася проблема необхідності вивчення історичної ситуації, що склалася в метрополії напередодні та під час колонізації. Не дарма Г.А. Кошелев та В.Д. Кузнецов дуже влучно зауважили, що наврод чи підлягає сумніву той факт, що "выявление причин и движущих сил такого эпохального явления архаики, каким была греческая колонизация, необходимо начинать с изу-

чения социально-экономических и политических отношений самой Греции" [19, с. 7]. Ми повністю погоджуємося з цією думкою, вбачаючи вихід у вирішенні поставлених питань через комплексний аналіз всіх типів джерел. Як можна робити дослідження колонізації, не врахувавши ту ситуацію, яка склалася в метрополії і яка змусила частину її мешканців покинути рідне місто? А потім буде вже доцільним казати про те, куди відправилися емігранти з даного полісу з метою заснувати апоїкію, в якому географічному і демографічному середовищі і яким чином вони влаштувалися на новому місці, які склалися взаємовідносини з місцевим населенням тощо. Розгляд першого блоку питань є важливим з огляду на характер колонізаційного процесу. Дійсно, як можна, наприклад, говорити про те, що дана апоїкія виведена з торговими цілями, якщо не з'ясоване місце та роль торгівлі в економіці метрополії? Ми не можемо задовольнитися загальною фразою про те, що дана метрополія була дуже розвинутим торговельним центром, тому в колонізації вона переслідувала свої торговельні інтереси. Це так само можуть бути і інтереси в пошуках сировини. Такою фразою ми не доведемо зв'язок між колонізацією і торгівлею. Проте, за таким ходом мислення відбувається стовідсотковий варіант перенесення сучасних понять на історичні події. В цьому випадку складається враження про те, що мета заснування апоїкії метрополією полягала в отриманні певної користі останньою. Відповідно до цього, правильніше буде говорити, що метою виселення частини мешканців полісу була спроба вирішення внутрішніх проблем за рахунок зменшення кількості громадян. Прискорення ж розвитку торгівлі в архаїчну добу скоріше було наслідком процесу еміграції, що швидко поширюється і в результаті якого були освоєні нові території, ресурси яких залучалися в обіг, а не його причиною.

Нагальна необхідність вивчення ситуації в метрополії для вірного розуміння причин еміграції не означає, що археологічні матеріали з апоїкії не мають важливого значення. Це не так, вони досить важливі, хоча і дуже складні для вірної інтерпретації. Тому вимагається підвищена обережність при будь-яких спробах зробити певні узагальнюючі висновки.

Першими грецькими апоїкіями, що були виведені в Північне Причорномор'я, є, як відомо, Березанське та Таганрогське поселення, засновані в VII ст. до н.е. Заселення ж берегів Боспору Кімерійського (Керченської протоки) – території майбутнього Боспорського царства – почалося не пізніше першої половини VI ст. до н.е. Не дивлячись на те, що проблема грецької колонізації Боспору завжди привертала увагу дослідників, вона ще далека від свого остаточного вирішення і до сьогодні ще не стала предметом монографічного дослідження. Не ставлячи своєю метою надати повний аналіз історіографії даного питання, відмітимо основні моменти.

Однією з найважливіших в принциповому плані може вважатися опублікована в 1930 році стаття академіка С.А. Жебелева, в якій детально розглядалася історія колонізації греками території Боспору [13, с. 799-820; 14, с. 48-73]. Автор відзначав, що грецькі мореплавці-торгівці відвідували цей регіон задовго до початку колонізації цього регіону і завезли сюди керамічну продукцію, що відноситься до кінця VII ст. до н.е.

Грецькі колонії іноді засновувалися там, де в результаті діяльності грецьких торговців виникали факторії. Природно, що новозасновані колонії створювалися не в безлюдних місцях і частина місцевого населення могла вливатися в склад їх населення. Найдавнішими грецькими містами на цій території були Пантікапей та Фанагорія, що виникли в 40-ві роки VI ст. до н.е. Цікаво, що автор розглядає хронологію виникнення найвідомі-

ших причорноморських колоній, приходячи до висновку про неможливість використання короткого шляху через Понт. В Мілеті, метрополії Пантікапея, причиною виведення колонії стала гостра внутрішня суспільно-політична боротьба, в Теосі, метрополії Фанагорія, – перська навала. Дещо пізніше були засновані також Феодосія, Гермонаса, Кеппи.

Показово, що С.А. Жебелев прагнув обґрунтувати свої висновки саме співставленням даних археології та письмової традиції, причому останню він розумів подвійно: як письмову традицію відносно проникнення греків на Боспор, так і відносно подій, що проходили в метрополіях (тобто в Малій Азії, в перше чергу в Мілеті).

В подальшому багато вчених тією чи іншою мірою підтримували цю концепцію, розвиваючи окремі її сторони. В 1947 році вийшла в світ книга О.О. Ісєна [16], в якій особлива увага приділялася аналізу негрецького археологічного матеріалу з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я. Автор доводив, що грецькі міста засновувалися на території місцевих поселень. Він виступав з ідеєю "двобічного" характеру колонізації, стверджуючи, що в створенні грецьких колоній були однаково зацікавлені як греки, так і місцеве населення.

Дещо пізніше з'явилися ще три праці, в яких також спеціально розглядалося це питання. Їх автори розвивали доволі близькі концепції, хоча і сперечаючись в деталях.

В 1949 році вийшло одразу дві великі монографії. Перша з них була написана Д.П. Каллістовим і містила розділ "Колонізація побережжя Боспора" [17, с. 43-80]. Автор доводив, що епізодичне перебування грецьких кораблів в районах майбутніх колоній проходило в ранні часи. Це знайшло своє відображення в міфологічних сюжетах. Пізніше, приблизно в VII ст. до н.е., у зв'язку з розвитком торгівлі почали створюватися факторії, з яких потім утворювалися грецькі міста. Таким чином, грецька колонізація Північного Причорномор'я (в тому числі й Боспору) мала переважно торгівельний характер. Час заснування перших грецьких міст на території Боспору Д.П. Каллістов відносив до середини VI ст. до н.е. В аналізі письмової традиції про заснування грецьких міст він цілком наслідує С.А. Жебелева.

В цьому ж 1949 році публікується і капітальна праця В.Ф. Гайдукевича [12]. Він також вважав, що окремі купці-мореплавці проникали в басейн Чорного моря вже в середині II тисячоліття до н.е. В перші століття I тисячоліття до н.е. основна роль в торгівлі з Північним Причорномор'ям належала карійцям. Починаючи з VII ст. до н.е. по слідах карійців рушили і греки. Найдавнішими поселеннями греків були торгівельні факторії та рибно-промислові сезонні стоянки. В.Ф. Гайдукевич намагався підкріпити тезу про існування на місці грецьких міст місцевих поселень новим археологічним матеріалом (який зрештою виявився хронологічно відірваним від античних шарів). В розумінні подій в метрополії Пантікапея Мілеті він також цілком слідує за С.А. Жебелевим.

Нарешті, найбільш завершений вигляд система поглядів на питання грецької колонізації набула в роботі В.Д. Блаватського [2, с. 7-44]. Він розділив історію грецьких колоній на три етапи. Перший – час випадкових відвідувань Чорного моря кораблями егейських центрів, що знайшло відображення в грецькій міфології. В VII ст. до н.е. з'являються перші торгівельні факторії греків, що, як правило, створювалися на території місцевих догрецьких поселень. На третьому етапі емпорії перетворюються в міста. Для Пантікапею час переходу емпорію в місто – перша половина VI ст. до н.е., для Німфея – близько середини VI ст. до н.е., для Мірмекія – кінець VI ст. до н.е. тощо.

Подібна система поглядів на грецьку колонізацію Боспору була широко розповсюджена і користувалася загальним визнанням. Для нас важливо виділити два найголовніші аспекти цієї концепції:

1. торгівля як перший імпульс колонізації;

2. масове переселення греків як результат внутрішніх конфліктів в Мілеті близько середини VI ст. до н.е.

Разом із тим, необхідно зауважити, що на складання системи поглядів тогочасних дослідників на проблему колонізації Боспору вплинула чи, вірніше, могла вплинути ціла серія факторів. В їх системі виділяється п'ять основних факторів [10, с. 75]:

1. Незаперечний в той час марксистський постулат про тиск "надлишкового населення" на розвиток виробничих сил суспільства і, як наслідок такого тиску, – "примусова еміграція" частини населення. Грецька колонізація розумілася марксистами як вид такої "примусової еміграції";

2. Теорія Н.Я. Марра, одним з наріжних каменів якої на додаток до грецької колонізації було твердження, що греки-колоністи в Північному Причорномор'ї прийшли не на пусті місця, а оселилися в містах, створених на той час місцевим населенням, так званими "кімерами";

3. Пануюча у вітчизняній науці гіпотеза Е. Мейєра про торгівельний характер грецької колонізації;

4. Наукові погляди авторитетного академіка С.А. Жебелева;

5. Археологічні матеріали Боспору Кіммерійського, отримані як в дорадянський час, так і відкриті в результаті масштабних досліджень, що розгорнулися на боспорських городищах в 1930-ті рр.

Розглянемо більш детально наведені фактори. Навряд чи можна говорити багато слів про те, що у вірності першого з них сумніватися не слідувало. З Н.Я. Марром сперечатися також було доволі важко. Лише згодом після розвінчання маррівської теорії цитати з його праць у наших дослідників зникли, хоча по суті від цього в них майже нічого не змінилось.

Концепція торгівельної колонізації в умовиводах вітчизняних вчених, як відомо, вилилася у "емпоріальну теорію" чи гіпотезу про три етапи освоєння греками Північного Причорномор'я. Слід підкреслити, що автором "емпоріальної теорії" був не В.Д. Блаватський, з іменем якого зазвичай її пов'язують, і не В.Ф. Гайдукевич, і навіть не С.А. Жебелев, а Е.Р. фон Штерн, який сформулював її на межі XIX–XX ст.

Рішучим противником попередніх поглядів виступив київський дослідник В.В. Лапін [21]. Він категорично відкидав торгівельні стимули в колонізаційному процесі, постійно підкреслюючи аграрний характер колонізації. Його критика була спрямована на найбільш слабкий та вразливий пункт пануючої раніше концепції: на уявлення про те, що грецьким містам передували торговельні факторії. Археологічно ця точка зору зазвичай підкріплювалася знахідками ранніх негрецьких речей, що з'являлися при дослідженні грецьких міст, і з цього робився висновок про те, що греки-торгівці селилися на місцевих поселеннях (кіммерійських чи скіфських). В.В. Лапін чудово показав, що всі ці знахідки відносяться чи то до кінця II тис. до н.е., чи до самого початку I тис. до н.е. Між найпізнішими місцевими речами і найранішими грецькими існував величезний, в декілька століть, хронологічний розрив. Тим самим руйнувалася ідея про вселення греків у місцеві населені пункти, і, відповідно, про існування грецьких емпоріїв. В подальшому цілий ряд досліджень призвів до загального переконання в тому, що чорноморське узбережжя і ті райони, де засновувалися грецькі апойкії, були незаселеними на момент переселення сюди греків.

Точка зору В.В. Лапіна набувала все більше прихильників, хоча переважна більшість дослідників говорила про "крайнощі" двох концепцій і намагалася поєднати точку зору В.В. Лапіна з гіпотезою "Блаватського-Гайдукевича-Каллістова" [1, с. 9].

Але відзначимо, що книга В.В. Лапіна є вельми змістовною. На матеріалі березанського поселення автор спробував виявити деякі загальні закономірності грецького колонізаційного процесу. Він прийшов до висновку, що колонізація носила землеробський характер. Дослідження археологічного матеріалу дозволило йому стверджувати, що в соціальному відношенні переселенська маса складалася з трудових та незаможних прошарків. Розкопки в ольвійському регіоні ілюструють, що поряд з містами в процесі колонізації швидко виникали сільськогосподарські поселення на хорі. Хоча з рядом тверджень Лапіна важко погодитися (наприклад, його оцінка Березані як суто аграрного поселення), його монографія, безсумнівно, є значним вкладом у вітчизняну історіографію грецької колонізації Північного Причорномор'я. Основні висновки монографії В.В. Лапіна були прийняті й в послідуєчій літературі.

Однак, поки йшла дискусія, поступово накопичувався новий археологічний матеріал, який ставив під сумнів традиційні дати заснування грецьких апойкії на території Боспору. Тим самим руйнувався і другий базис старої концепції – ідеї С.А. Жебелева відносно зв'язку масової колонізації Боспору з політичною боротьбою в Мілеті в 40-ві рр. VI ст.

Серйозним стимулом до розширення досліджень по проблемі грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я став перший Цхалтубський симпозиум 1977 року. Ряд авторів представив цікаві напрацювання, які зрештою були опубліковані з урахуванням навіть тексту дискусій [23].

В своїй дискусійній роботі І.Б. Брашинський та О.Н. Щеглов, зробивши короткий історіографічний опис про концепції торгівельної (Е. Мейер) та аграрної (Ю. Белох) колонізації й підкресливши важливість понятійно-термінологічного апарату, запропонували свою систему "колонізаційної" термінології [5, с. 29-46]. Вони пояснили такі терміни, як "колонізація", "колонія", "доколонізаційні зв'язки", "факторія", "пригород", встановлюють поняття "поліс-хора", "контактні зони". Далі міститься коротке викладення сучасних концепцій грецької колонізації. Перелічивши точки зору радянських дослідників, що займалися питаннями колонізації, автори доповіді відзначили, що в останні десятиліття ряд закордонних вчених прийшов до висновку, що процес колонізації не можна розглядати як однобічне явище. "Предполагается, что характер колонизации зависит от целого комплекса конкретных исторических ситуаций как в центрах колонизации – метрополиях, так и в районах, куда эта колонизация была направлена" [5, с. 35]. Далі розглядалися вузлові питання колонізаційного руху: ситуації в районах колонізації, доколонізаційні зв'язки, контактні зони, понтіїська колонізація.

Що стосується першого питання, то тут все більшу увагу привертають демографічні ситуації: "густота и характер заселения территории, общественная организация данного конкретного общества, уровень его социально-экономического развития, политическая организация и т.д." [5, с. 36]. В зонах з чисельним осілим населенням та високим рівнем його соціальної організації, грецькі колоністи мали справу чи з протидією, чи зі сприянням. В районах з нестабільним кочовим населенням колоністи отримували "большую свободу выбора при определении экономического характера колонии и её территориальной организации" [5, с. 37]. Лише при вивченні кожної конкретної ситуації в кожному конкретному випадку, зазначають автори, "можно будет понять

конкретные цели колонизации и попытаться определить изначальный характер той или иной колонии". За гіпотезою Ж. Вале, в залежності від конкретних географічних та демографічних ситуацій в районах колонізації її ціллю могло бути чи створення "колоній для заселення", чи торгівельних колоній.

До питання про доколонізаційні зв'язки автори відносяться доволі скептично. Вони вказують, що при вивченні західної колонізації більшість дослідників зараз приходять до негативних висновків у відношенні доколонізаційних зв'язків. Виходячи із свого визначення доколонізаційної торгівлі [5, с. 33] автори стверджують, що в Північному Причорномор'ї такої торгівлі не існувало. Вони визнають пропонуване Е. Вілем поняття "доколонізаційного плавання" більш вдалим, ніж "доколонізаційна торгівля".

Відносно контактних зон автори виказують думку, що в колонізаційних районах завжди створюються системи поліс-хора (за виключенням факторій на варварських поселеннях), і це на території розселення варварських суспільств з моменту заснування полісу призводить до утворення контактних зон, в яких створюються нові ситуації, наприклад, розкладу попередніх соціально-економічних відношень і утворенню нових у варварських суспільствах, а в самих грецьких колоніях – до появи нових форм експлуатації, етнічному змішуванню, новим зв'язкам тощо.

На завершення І.Б. Брашинський та О.Н. Щеглов ілюструють ряд викладених ними положень на прикладі різних зон грецької колонізації Причорномор'я.

Необхідно відмітити корисний інформаційний характер статті, який коротко вводить читачів в коло теоретичної проблематики грецької колонізації. Завдяки цьому більшість дослідників змогла ознайомитися з окремими положеннями робіт Ж. Вале, Е. Лепоре, А. Дж. Грейма, Е. Віля ті інших закордонних вчених. Основний недолік даної роботи – рясні loci communes, трохи прикриті сучасною термінологією, такою, як контактні зони, колонізаційні моделі, демографічні чи палеографічні ситуації, система поліс-хора, прикордонна зона тощо. Бідна фактологічна база – вся стаття містить лише окремі посилання на археологічні дані та декілька посилань на давніх авторів, чого, авжеж, цілком недостатньо для того, щоб трактовані положення набули доказової сили, щоб викладення стало "тканью живого исторического исследования" [25, с. 36].

Важливим недоліком також є некоректне розширення терміну "колонія": неможна всерйоз ставити в одну площину поліс та риболовецьку станцію [5, с. 32].

Серйозний недолік містить історіографічний розділ – формування аграрної теорії колонізації зобов'язане не стільки Ю. Белоху, скільки П. Про, дослідження якого "Земельна власність в Греції" вийшло в 1893 році одночасно з "Історією Греції" Ю. Белоха та другим томом "Історії давнини" Е. Мейера. Основна ж думка статті про те, що процес грецької колонізації не може звестися лише до аграрної чи торговельної теорії, фігурувала ще півсторіччя тому в праці Ж.Тутена [25, с. 37]. В цілому, стаття зіграла помітну роль до пожвавлення обговорення вітчизняними дослідниками проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я, в тому числі й Боспора.

Найбільша частина збірки присвячена грецькій колонізації Північного та Східного Причорномор'я, причому основна увага приділена дослідженню колонізації ольвійсько-березанського регіону.

В 1982 році була опублікована монографія В.П. Яйленко, присвячена проблемі грецької колонізації за даними епіграфічних джерел [25]. Хоча робота безпосередньо не торкається колонізації Боспору, все ж вона містить ґрунтовний історіографічний розділ як зарубіжних досліджень,

так і вітчизняних, тому ця книга залишається настільною для багатьох дослідників колонізації і сьогодні.

Наступного року Інститут всесвітньої історії АН СРСР видає двотомник "Античная Греция". Перший том ("Становление и развитие полиса") містив 2 статті, які нас цікавлять. Перша – стаття В.П. Яйленка, присвячена темі "архаїчна Греція" [26]. Автор починає дослідження проблеми безпосередньо з питань грецької колонізації. Хоча увага автора безпосередньо не зосереджена на Боспорі, проте доволі розлого характеризується колонізація Нижнього Побужжя. Слушне зауваження щодо поділу колоній на аграрні та торгівельні: "Это скорее результат ограниченности наших сведений о той или иной колонии, речь может идти об отдельных полисах, в фундаментальной своей сущности всегда остающихся аграрными, но в силу каких-либо благоприятных обстоятельств ставших торгово-ремесленными центрами" [26, с. 132]. Поділ колоній на аграрні та торгівельні не більше як дослідницький прийом, який з накопиченням нових знань все більше втрачає свою застосовність до того чи іншого конкретного випадку.

Чи не єдина згадка боспорських міст в роботі мала, якщо можна так висловитися, революційний сенс. Розглядаючи проблему створення хори новозаснованих апойкій, автор виділяє декілька шляхів розвитку подій в залежності від конкретних умов. Перший шлях найбільш розповсюджений, коли освоєння території колонії проводилося у вигляді утворення невеликих сільськогосподарських поселень на хорі. Інший шлях характерний був для Боспору та Кірені, де існувала постійна загроза з боку кочовиків. Саме в таких нестабільних регіонах освоєння хори проходило через створення невеликих містечок (Тірітака, Мірмекій, Патрей) [26, с. 135]. Наявність автор після трьох останніх прикладів ставить слово "тощо", але сьогодні цікаво було б дізнатися продовження цього переліку. На нашу думку теза про утворення невеликих укріплених містечок на хорі боспорських полісів має дуже важливе значення і в подальшому буде підтримуватися в роботах Ю.О. Віноградова.

Друга стаття збірника написана московським дослідником Ю.Г. Віноградовим [11, с. 366-420.]. Автор розпочинає з переліку північнопричорноморських колоній, наводячи дати їх заснування, базовані на даних письмової традиції, а також археологічних матеріалів з розкопок. Ю.Г. Віноградов вважав Пантікапей, Мірмекій, Тірітака незалежними полісами, а такі малі міста як Кімерік, Кітей, Акра, Порфмій, Парфеній – виселками існуючих боспорських апойкій, перед всім Пантікапем. Надалі слід відзначити пропоновану хронологію колонізації Північного Причорномор'я (три етапи), яка залишається в своїй основі незмінною і зараз.

Цікавий аспект роботи стосується наявності архаїчних фортифікаційних споруд на ранніх апойкіях Боспору. Автор відкидав їх існування в VI ст., але, як відомо, всього через 10 років на Мірмекії буде відкрита така фортифікаційна споруда, а згодом і на Порфмії.

В 1985 році публікується текст дисертації Ф.В. Шелова-Коведяєва [24, с. 5-187]. Автор зробив ґрунтовний аналіз палеогеографії Боспору, але колонізації присвячений лише невеликий нарис. Проте структура розділу про колонізацію Боспора залишається базисною і для сучасних досліджень.

Згодом Є.О. Молев присвятив проблемі колонізації невеликий нарис в своїй монографії, коротко сумувавши напрацювання попередників [22]. Нарешті серію статей по проблемам колонізації та місто утворення на Боспорі присвятив петербургський дослідник Ю.О. Віноградов, підтримавши тезу В.Яйленка про "аграрні містечка" (Основні результати його досліджень підсумовані в колективній праці співробітників ІІМКУ: Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб., 2005. С. 211-296).

Дослідник вважає полісами в даному регіоні лише ті центри, свідчення про які зберегла антична традиція, котрі карбували монету та мали власний етнікон. Його спеціальні дослідження показали, що висунутим вимогам в тій чи іншій мірі відповідають шість центрів: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Фанагорія, Гермонаса та Кепи [6, с. 79; 7, с. 65]. Можливо, до них слід додати сьомий. Це Горгіппія, де нещодавно були відкриті будівельні комплекси другої половини VI ст. до н.е. Якщо є вірним широко розповсюджене ототожнення Горгіппії з Синдською Гаванню, то про останню відомо, що вона була "населеною еллінами, що прийшли з сусідніх міст" (Ps.-Scymn., 889), а це, в принципі, можна розглядати як свідчення про заснування поселення.

Решту пунктів, в тому числі і ті, які давні автори називають містами, на думку автора, вважати автономними центрами особливих підстав немає, скоріше всього вони входили в склад того чи іншого полісного утворення. Для західного берегу Керченської протоки можна гадати, що суди були виведені всього дві давньогрецькі колонії – Пантікапей та Німфей, при цьому поселення північно-східної частини півострова (Тірітака, Мірмекій, Парфеній, Порфмій) входили в склад Пантікапейського полісу. Південно-східна частина, відділена Чурбашським озером і грядою пагорбів, належала Німфейському полісу [9, с. 223, рис. 16].

Порівнюючі колонізаційний процес двох античних центрів Північного Причорномор'я, Боспору та Ольвії, Ю.О. Віноградов відмічає деякі особливості. Сільськогосподарська округа Ольвії в архаїчну добу складалася з великої кількості порівняно невеликих поселень (сіл). На Боспорі ж, особливо європейському, все дещо інакше. Кількість архаїчних поселень тут вельми мала. Можемо зробити припущення, що в Східному Криму запанувала інша система заселення сільськогосподарської території – не кущами сіл, а у вигляді порівняно великих поселень, розташованих на березі протоки на невеликій відстані одне від одного в місцях, зручних для оборони. Ці поселення, що в подальшому перетворилися в "аграрні містечка" типу Мірмекія чи Тірітаки, скоріш за все і склали сільську округу Пантікапея, а можливо, і деяких інших боспорських полісів [6, с. 88]. Ця специфічна система розселення в вигляді "малих міст" пояснюється Ю.О. Віноградовим демографічними особливостями району – близькість до Боспору сильного сусіда в обличчі Предкавказької Скіфії, який до того ж робив періодичні пересування через протоку [7, с. 68; 9, с. 221-223].

На початку 1990-тих років активно проблемами колонізації займалися Г.Кошеленко та В.Кузнєцов, які чи не вперше почали ґрунтовне дослідження виведення апойкій на Боспор в контексті загальнорецького процесу колонізації [19, с. 6-28] та детально розробили хронологію утворення грецьких поселень на Керченському та Таманському півостровах [20, с. 31-37]. Автори виокремили три колонізаційні хвилі: 590-560-ті, 540-ві рр. до н.е. та одразу після іонійського повстання, підкріпивши свою гіпотезу археологічними матеріалами з розкопок боспорських поселень.

У 2001 році була проведена тематична конференція Боспорський феномен, присвячена в тому числі й колонізації регіону [4].

Нарешті одним з останніх є узагальнююче дослідження В.М. Зінько та В.М. Зубаря, де автори також резюмують основні напрацювання попередників [15].

Завершуючи історіографічний огляд, насамперед, слід відзначити тривалий та поступовий характер еволюції наукового пізнання сутності та ходу грецької колонізації Боспору. На наше глибоке переконання, було б недоцільним вдаватися в детальну критику тих чи інших положень, гіпотез і теорій згаданих вище досліджень, оскільки, як правило, вони відкидалися чи отри-

мували підтвердження в наступних працях. Жодна зі згаданих робіт не повинна бути відкинута – всі вони зберігають історіографічний інтерес, всі вони, кожна в своєму роді та ступені, сприяли наближенню до істини наших уявлень про грецьку колонізацію даного регіону.

1. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984. 2. Блаватский В.Д. Архаический Боспор // МИА. 1954. № 33. 3. Блаватский В.Д., Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. 4. Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Ч.1. СПб., 2001. 5. Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. 6. Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология. Вып. 9. Саратов, 1993. 7. Виноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ, 1995, №3. 8. Виноградов Ю.А. Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum plus, 1999, №3. 9. Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб., 2005. 10. Виноградов Ю.А. Концепция греческой колонизации Боспора в трудах В.Ф. Гайдукевича // Проблемы изучения античной археологии Северного Причерноморья. Материалы научной конференции. СПб., 2005. 11. Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы

развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. 12. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949. 13. Жебелев С.А. Возникновение Боспорского государства // Известия АН СССР. Отд-ние гуманитар. наук. 1930. №10. 14. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. М.-Л., 1953. 15. Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ, Вып. 12. Симферополь-Керчь, 2006. 16. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья: её предпосылки и особенности. Л., 1947. 17. аллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949. 18. Кошеленко Г.А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. Т. 1. М., 1983. 19. Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // ОАИБ. М., 1992. 20. Кузнецов В.Д. Ранние апокии Северного Причерноморья // КСИА. № 204. 1991. 21. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966. 22. Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI-IV вв. до н.э. Нижний Новгород, 1997. 23. Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Материалы 1 Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Тбилиси, 1979. 24. Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. М., 1985. 25. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII-III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. М., 1982. 26. Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983.

Надійшла до редколегії 15.04.09

В. Гончаревський, здобувач

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті досліджено основні варіанти використання цивілізаційного підходу в ході визначення соціокультурної ідентичності України сучасній вітчизняній історіографії.

This article is devoted to the research of the main lines of using civilization's theory to the search of social-cultural identity of Ukraine in modern Ukrainian historiography.

Початок сучасного етапу розвитку української історичної науки, який розпочався з 90-х років XX століття, позначився поступовим відходом вітчизняних істориків від радянської історіографічної традиції, провідне місце в якій займала методологія теорії формацій. Цей процес зумовив собою потребу пошуку таких альтернативних до неї методологічних підходів, які мали б натовість також відповідати і її глобальному масштабові охоплення історії. У відповідності до цих критеріїв, значного поширення в якості новітнього методологічного підґрунтя вітчизняних історичних досліджень набув цивілізаційний підхід, вибір якого був зумовлений як власною альтернативністю до теорії формацій, так і більшою, у порівнянні з нею, методологічною толерантністю до поєднання з іншими підходами.

В плані застосування цивілізаційного підходу до вивчення Давнього, Середньовічного, Ранньомодерного, Нового та Новітнього періодів української історії, в сучасній вітчизняній історіографії набув широкого поширення також і напрямок, метою якого є визначення соціокультурної ідентичності України в кожному з цих періодів.

Актуальність історіографічної систематизації основних варіантів використання цивілізаційного підходу до окреслення соціокультурної ідентичності України пов'язана, перш за все, з посталою на сьогодні перед кожною країною світу, і Україною зокрема, необхідністю осмислення та обґрунтування свого цивілізаційного місця як в процесі власного історичного розвитку, так і в ході сучасних інтеграційних процесів світової глобалізації.

Слід відзначити, що тема історіографічного аналізу особливостей використання цивілізаційного підходу до визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історичній науці є на даний час практично нерозробленою. Пов'язано це насамперед з тим, що цивілізаційний підхід, не дивлячись на свій досить тривалий час розвитку в науковому просторі західної історичної науки, в рамках української історіографії, з огляду на свою появу в ній лише на початку 90-х років

XX століття, виступає як порівняно сучасний методологічний напрямок, використання якого в працях вітчизняних істориків ще не стало до цього часу предметом належного історіографічного узагальнення та аналізу. Звідси основою наявної джерельної бази стали роботи, які відповідно не подають прямого висвітлення історіографічного аналізу моделей застосування цивілізаційного підходу, а натомість репрезентують своїм змістом його практичне використання вітчизняними істориками в ході визначення соціокультурної ідентичності України.

Метою даного дослідження є узагальнення та визначення на основі аналізу відповідних історіографічних джерел провідних варіантів використання цивілізаційного підходу в контексті визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історіографії.

Розвиток цивілізаційного підходу, на противагу формаційній теорії, та прагнення вітчизняних науковців позбутися радянської історіографічної традиції, згідно якої Україна поставала як складова загальноросійського ("Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією") та загальносоюзного (в рамках історії СРСР) історичного процесу, співпало за часом з проголошенням нашою державою курсу на євроінтеграцію, у відповідності з чим найбільш широкого поширення в сучасній українській історіографії набула концепція європейської соціокультурної ідентичності України, де вона представлена як органічна складова історичного розвитку Європейської цивілізації.

Виходячи з цього, історіографічне позиціонування України як складової такої цивілізації, що соціокультурно співпадає з Росією, являє собою серед наявних робіт українських вчених наразі швидше виключення, проте і в цьому разі вже не Росія, а саме Україна постає її цивілізаційним центром [4, с. 159, 172; 16, с. 149 – 164; 18].

Одним з найбільш поширених напрямків обґрунтування належності України до Європейської цивілізації є концепція Середньої або Центрально-Східної Європи. Так, на думку ряду провідних вітчизняних істориків, регіон Центрально-Східної Європи, будучи інтелектуаль-